

Gert Schutte

Groen van Prinsterer, richting-wijzer tussen kerk en staat

Gert Schutte betoogt in onderstaand artikel dat het religieuze standpunt van Groen van Prinsterer nog steeds buitengewoon bruikbaar is bij een plaatsbepaling van actuele politieke thema's zoals vrijheid van godsdienst en onderwijs.

Onlangs kreeg ik de eervolle uitnodiging om op een congres van Groniek te komen spreken. Het thema had te maken met de relatie tussen religie en politiek, maar ook zou een verbinding gelegd moeten worden tussen de historie en de actuele politiek. Vanuit mijn jarenlange betrokkenheid bij de christelijke politiek was het niet zo moeilijk te komen bij de negentiende eeuwse historicus en politicus Groen van Prinsterer. Hij verrichtte in zijn tijd baanbrekend werk als historicus, vooral met zijn tweedelige *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*. Ook was hij tegelijk de grote politieke opponent van Thorbecke en grondlegger van de eerste politieke partij in Nederland, de Antirevolutionaire Partij.

Kenmerkend voor Groen van Prinsterer was dat hij alle handelen van mensen en alle ontwikkelingen in de samenleving bezag tegen de achtergrond van een alles beheersende tegenstelling tussen geloof en ongeloof, tussen het christelijk geloof en het gedachtegoed van de Franse revolutie. Met die ogen kwam hij op voor het goed recht van – wat hij noemde – de Hervormde gezindheid. Maar op gelijke wijze bezag hij de historie en de staatkundige ontwikkelingen. De Bijbel was voor hem normatief, maar ook de historie was als uiting van Gods weg met de wereld voor hem van grote betekenis. Zijn adagium luidde dan ook: 'Er staat geschreven; er is geschied.' Dat bracht hem in conflict met Fruin, die een objectieve benadering van de historie bepleitte. Groen stelde daar tegenover, dat objectiviteit niet bestaat. Ieder mens gaat ook als wetenschapper bewust of onbewust uit van bepaalde vooronderstellingen en kan dus geen onpartijdigheid pretenderen.

Diezelfde benadering bracht hem ook in conflict met Thorbecke. Door politieke vragen vanuit zijn christen-zijn te willen benaderen zou Groen volgens Thorbecke exclusiviteit voor zichzelf opeisen. Groen antwoordde daarop, dat juist Thorbecke door geen rekenschap te geven van zijn eigen vooronderstellingen exclusiviteit voor zijn benadering opeiste.

Antirevolutionair

Groen van Prinsterer werd ruim tweehonderd jaar geleden geboren, midden in de Franse tijd. Hij groeide op en studeerde in de jaren van herstel van onze nationale soevereiniteit en van wording van ons staatsbestel. De Franse revolutie lag ieder nog vers in het geheugen en de doorwerking ervan in Nederland en Europa was nog volop gaande. De misstanden waarmee de revolutie in Frankrijk gepaard was gegaan, werden uiteraard algemeen afgewezen. Maar over het gedachtegoed van de revolutie met zijn idee van de volkssoevereiniteit en scheiding van kerk en staat werd verschillend gedacht. Een liberale stroming omarmde de nieuwe ideeën, conservatieven daarentegen schrokken terug voor de uitwerking ervan in de praktijk en hadden de neiging terug te verlangen naar het oude, van vóór de Franse revolutie.

Groen kwam steeds meer tot de conclusie, dat beide stromingen op het verkeerde spoor zaten. Hij vond dat om de idee van de revolutie te verstaan ontdekking van de achtergrond noodzakelijk was.

Allerlei misstanden in de Europese samenleving van vóór 1789 kunnen mede verklaren waarom het tot een revolutie kwam, maar de eigenlijke oorzaak lag volgens Groen dieper. Die lag in het ongeloof van mensen, in het niet willen erkennen dat God oorsprong en doel van alle gezag is. Daarmee werd de weg geëffend voor de soevereiniteit van het volk en voor de uitbanning van God en godsdienst uit de publieke samenleving. In zijn meest bekend geworden werk *Ongeloof en Revolutie* worden de beide begrippen 'ongeloof' en 'revolutie' direct met elkaar verbonden.

Toen hij dat ontdekte zag hij dan ook dat het er in het weer zelfstandig geworden Nederland niet in de eerste plaats om moest gaan bepaalde verworvenheden van de Franse revolutie te omarmen dan wel af te wijzen. Nee, tegenover het ongeloof van de revolutionairen zou het geloof in de God van de Bijbel moeten staan. Nederland had geen behoefte aan revolutionairen, evenmin aan contra-revolutionairen, maar wel aan anti-revolutionairen. Aan mensen, aan politici die de uitgangspunten van revolutionairen en anderen toetsen aan het Woord van God.

Dat bepaalde het optreden van Groen, zowel in zijn vele publicaties als in zijn werk in de Kamer. Dat optreden riep weerstanden op, zowel bij liberalen als bij conservatieven. Toen Thorbecke om een oordeel werd gevraagd over Groens kamerredevoeringen nam hij geen blad voor z'n mond. Die dingen – zoals hij de redevoeringen noemde – kon hij met de beste wil niet

doorlezen. Zulk redeneren over praktische politieke zaken vergeleek hij met het willen vervangen van de zon door Chinees vuurwerk.

Voor Thorbecke was geloof een privézaak, die niets met politiek te maken had. Hij moest wetten maken en daarvoor moet je de handen uit de mouwen steken. Maar Groen tilde het verschil tussen Thorbecke en hem op een ander niveau toen hij tegen het einde van zijn leven schreef:

‘Het verschil tussen Thorbecke’s praktijk en de mijne lag in de aard van het iets doen. Iets doen betekent op zijn standpunt, ontwerpen van wet maken [...] Wij hebben vooraf iets anders te doen; wij hebben te onderzoeken of de beginselen waarop wetten gebouwd worden waar en juist zijn. Wanneer wij dit beproeven, is het onaangenaam voor de andere partij, die dit als tijdverspillen beschouwt, bij ons is het tijdsbesteding; wij zijn ook dan werkzaam, wanneer wij onderzoeken of er op goede bodem gebouwd wordt.’¹

De woorden van Groen konden in 2003 geschreven zijn. Toen het kabinet-Balkenende zich presenteerde hield één van Thorbecke’s nazaten, VVD-leider Gerrit Zalm, een principieel betoog, waarin hij een geloof als iets heel persoonlijks bestempelde en daarom godsdienst en levensbeschouwing verwees naar het privé-domein. De sociaal-democraat Jurgens zei in een artikel in *Trouw* zakelijk hetzelfde, toen hij de idee dat gezag uiteindelijk van God komt een eerbiedwaardig geloofsartikel noemde, waarmee in een seculier staatsbestel niet veel valt te doen. Premier Balkenende gaf mensen als Zalm en Jurgens feitelijk gelijk, toen hij in het kamerdebat over waarden en normen naar aanleiding van Rouvoets pleidooi rekening te houden met de Tien geboden antwoordde dat Rouvoet ‘vanuit zijn uitgangspunt’ gelijk had.

Zalm, Jurgens, Balkenende en vele anderen zeggen het in feite Thorbecke na: laat ons wetten maken en laten we elkaar niet vermoeien met discussies over ieders beginselen. Met name de kleine christelijke partijen willen na-zaat van Groen blijven door zich te confronteren met de beginselen die aan het beleid ten grondslag liggen en deze te toetsen aan universele normen, ontleend aan de Bijbel.

Het is een illusie te denken, dat als over beginselen niet gesproken wordt ze er ook wel niet zullen zijn en niet in het beleid zullen doorwerken. Premier Kok mocht dan opmerken dat hij zijn ideologische veren afgeworpen had,

1 G.Groen van Prinsterer, *Nederlandsche Gedachten 1873-1874* V(z.p., z.j.) 84. Geciteerd in: J.W. Kirpestein, *Groen van Prinsterer als belijder van Kerk en Staat in de negentiende eeuw* (Leiden 1993) 92.

het beleid van de paarse kabinetten is echter zeker in christelijke kringen niet echt zo ervaren. Wat dat betreft was Jurgens heel openhartig toen hij zei niet veel te kunnen met de belijdenis over de goddelijke oorsprong van het gezag. In één adem zei hij namelijk, dat we in Nederland sinds meer dan een eeuw een liberale democratie kennen, waarvan de grondslagen steunen op de beginselen van de Franse revolutie. Kernpunt daarvan is volgens Jurgens, dat het uiteindelijke gezag berust op de volkswil en dat een andere legitimatie niet te bedenken is.

Deze hedendaagse sociaal-democraat beroept zich op de inmiddels eeuwenoude beginselen van de Franse revolutie en meent dat deze ook in de 21^e eeuw nog voluit van kracht zijn. Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat nazaten van Groen van Prinsterer nog alle aanleiding zien om wetgeving en beleid te toetsen op de beginselen die eraan ten grondslag liggen.

Twee partijen

In Groens tijd was van politieke partijen zoals wij die kennen nog geen sprake. De ARP was de eerste landelijke politieke partij, maar werd pas opgericht dertien jaar na het overlijden van Groen. Toch sprak Groen regelmatig en met vrijmoedigheid over partijen in het algemeen en over de Antirevolutionaire Partij in het bijzonder. Dat was tegen het zere been van zowel liberalen als conservatieven. Zeker parlementariërs moesten geen partijmensen zijn, die zich via beginselen verbonden wisten met hun kiezers, maar onafhankelijke personen die een schakel vormen tussen regering en volk.

Maar voor Groen, als man van beginselen, was eensgezindheid in godsdienstige en politieke overtuiging essentieel. Toen de minister van justitie dan ook in 1849 in de Tweede Kamer toch een indeling wilde maken van de bestaande partijen en daarbij kwam tot een driedeling protesteerde Groen. De minister kwam tot de volgende partijen: een behoudende, een gematigd vooruitstrevende en een partij van snelle vooruitgang. Volgens Groen waren dit geen drie partijen maar drie schakeringen van de ene liberale hoofdkleur. Als het gaat om een indeling in partijen waren er volgens Groen maar twee. De ene die in verschillende varianten de revolutieleer in praktijk brengt, de andere die deze leer onder alle vormen bestrijdt. Aan de ene kant de liberale partij, aan de andere kant de antirevolutionaire. Een derde is er niet!

Was dit niet wat al te arrogant van Groen? Deed hij zo wel recht aan zijn conservatieve vrienden, met wie hij toch veel van zijn kritiek op de liberalen

Groen van Prinsterer op 66-jarige leeftijd. Uit: Collectie Iconografisch Bureau 's Gravenhage.

deelde? Natuurlijk onderkende Groen wel, dat er belangrijke verschillen in opvatting bestonden tussen de liberalen van Thorbecke aan de ene kant en verschillende van zijn conservatieve vrienden aan de andere kant. Maar als het er op aan kwam werd hij keer op keer in zijn vrienden teleurgesteld. Zij hadden wel oog voor allerlei kwalijke gevolgen van de Franse revolutie, maar zagen volgens Groen niet dat deze uitvloeisels waren van het ongeloof.

Daarom beschouwde hij de conservatieven niet als een aparte partij maar als een inconsequente fractie van het liberalisme. 'Dit conservatisme' - schreef Groen in 1866 - 'staat stil, niet om de ingeslagen weg te verlaten, maar om niet verder meegesleurd te worden; het is alles bijeengenomen een status quo, een station, een halte, vanwaar de wagen, na een gedwongen rust, na de slagboom uit de weg te hebben geruimd, in een ontstellende snelheid weer verder gaat.'²

De partijpolitieke kaart anno 2003 ziet er heel anders uit dan in de dagen van Groen. Er zijn liberalen en democraten in soorten. Meer en minder progressief. Zelfs de naam conservatief is weer in gebruik. De afgelopen verkiezingscampagne laat ons meer of minder sympathieke personen, vlotte of minder vlotte debaters, politici met veel of weinig uitstraling zien. Maar hoe fundamenteel zijn de politieke verschillen tussen de door hen vertegenwoordigde partijen eigenlijk? Misschien is het toch wel goed ze eens te leggen langs de meetlat van Groen, dat het enige onderscheid dat echt ter zake doet is dat tussen geloof en ongeloof, tussen het aanvaarden of verwerpen van het gezag van de Bijbel voor het politieke leven.

De ChristenUnie wil Gods heerschappij over het staatkundig leven erkennen en gelovig luisteren naar Zijn Woord. Daarmee bevindt zij zich dus in het gezelschap van Groen en zijn nazaten. Als we ons dat realiseren, is misschien ook wat duidelijker waarom een partij als de ChristenUnie zich niet druk kan maken over etiketten als links of rechts, conservatief of progressief. Discussies daarover leiden volgens de partij de aandacht maar af van de hoofdvraag: wie staat centraal in de politiek, de mens en zijn belangen of God. Ik vat het tot nu toe gezegde samen in de volgende voor Groen kenmerkende conclusie: 'Het verschil tussen geloof en ongeloof zet alle andere politieke verschillen in de schaduw.'

2 A.J. Dam, *De Anti-Revolutionaire en Confessionele Partij in de Nederlands Hervormde Kerk* (Goes 1954) 131-134. Geciteerd in: J. Kamphuis, *Evangelisch isolement* (Groningen 1976) 21.

Een vrije kerk

In leven en werk van Groen van Prinsterer heeft de strijd voor een vrije kerk centraal gestaan. Dat had ook alles te maken met de situatie in de Hervormde Kerk van die dagen en met de verhouding tussen staat en kerk. Als orthodox christen had hij grote moeite met de opkomst van wat hij zag als het liberale denken in zijn kerk. Daarvoor zou geen plaats behoren te zijn in een kerk wier officiële papieren de Bijbel en de belijdenis uit de tijd van de Reformatie waren. Het liberale denken in de kerk kreeg echter alle ruimte, doordat de overheid zich intensief bemoeide met de inrichting van en de gang van zaken in de Hervormde Kerk en wel ten gunste van de liberaal denkenden. Het reglement voor de hervormde eredienst was door de koning uitgevaardigd. Toen in 1834 en volgende jaren de latere gereformeerden zich afscheidden van de Hervormde Kerk werden deze van overheidswege vervolgd.

Van een vrije kerk en van scheiding van kerk en staat was dus geen sprake. Groen stond dan ook voor een dilemma. Hij zag de overheid als dienaar van God, zoals de Bijbel daarover spreekt. Van een godsdienstig-neutrale overheid wilde hij dan ook niet weten. Maar moet een kerk wel zo blij zijn met een overheid die zich over de hervormde gezindheid 'ontfermt'?

Bij Groen is op dit punt sprake geweest van een ontwikkeling in zijn gedachten. Zo schreef hij in de jaren zestig: 'Lange tijd heb ik vastgehouden aan de mogelijkheid dat althans aan de belijdenis van de levende God in Nederland enige voorrang zou worden verleend. Sedert 1862 niet meer. Bij mijn terugkeer in de Tweede Kamer heb ik de godsdienstloze staat aanvaard.'³

Zijn ervaring met een overheid die de Hervormde Kerk hinderde bij de handhaving van haar belijdenis en die de gereformeerde belijders in de afgescheiden kerken vervolgde bracht hem tot de conclusie, dat Nederland in staatsrechtelijke zin geen protestantse natie meer was maar een godsdienstloze staat. Maar hij benadrukte: godsdienstloos, niet anti-christelijk: 'De onzijdige staat, die alle kerken gelijkelijk beschermt. Niet een staat, die zelf heersende ongelofskerk wordt.'⁴

3 G. Groen van Prinsterer, *Nederlandsche gedachten 1869* (z.p. z.j.) 43. Geciteerd in: C.Veenhof, *De Reformatie* 183 (Goes 1937) 126.

4 Van Prinsterer, *Nederlandsche gedachten 1869*, 43. Geciteerd in: Veenhof, *De Reformatie*, 126.

Grondgedachte in Groens denken was: volledige onafhankelijkheid van de kerk, om volledige onderwerping aan het enige Hoofd Christus te kunnen bewijzen. Omdat dit bij hem centraal stond en bleef staan, kon hij dan ook zeggen, dat hij in 1862 niet van beginsel veranderd was, maar dat het hem ging om een gewijzigde toepassing van het onveranderlijk beginsel: zelfstandigheid van de kerk.

Kerk en staat

In onze tijd is scheiding van kerk en staat vrijwel gemeengoed geworden. Ze behoort tot onze rechtsorde, waaraan iedereen – ook mensen van allochtone afkomst – gebonden is. Maar Groen van Prinsterer is ook in deze zaak actueel. Keer op keer worden christen-politici die zich beroepen op Bijbelse normen herinnerd aan de scheiding van kerk en staat. Zo maakte Zalm bezwaar tegen de opneming van een bede om Gods zegen in de troonrede. 'Wij willen niet' – zei hij – 'dat de overheid godsdienstige of antigodsdienstige overtuigingen uitdraagt. De scheiding van kerk en staat dient voorop te staan.' Maar Groen van Prinsterer waarschuwde: 'Onder de leuze van scheiding van kerk en staat, die welbegrepen ook door ons begeerd wordt, is het (het liberalisme) in de grond der zaak om bezieling van staat en kerk en school met de religie van het ongelooft te doen.'⁵

Het is opvallend, dat door liberalen van vroeger en van nu aan de scheiding van kerk en staat zo gemakkelijk een oneigenlijke invulling wordt gegeven. Het gaat bij de scheiding van kerk en staat om bescherming van de kerk tegen de overheid en om erkenning van het eigen recht van de overheid tegenover de kerk. Kort gezegd om een vrije kerk in een vrije staat. Liberaal denkenden zijn echter ook voorstanders van scheiding van geloof en politiek en brengen dat onder de noemer van scheiding van kerk en staat.

Waartoe dit leidt, bleek bijvoorbeeld bij de debatten over het homohuwelijk. Staatssecretaris Cohen signaleerde twee normeringen inzake het huwelijk: die van de ChristenUnie en de SGP, die zich op de Bijbel beriepen, en die van de regering die haar normen niet aan de Bijbel ontleende. Dat was nu eenmaal een gevolg - zo zei hij - van de scheiding van kerk en staat. Daarmee werd elke discussie over geloofsuitgangspunten van christenen feitelijk buiten de orde verklaard en kregen de geloofsuitgangspunten van

5 Van Prinsterer, *Nederlandsche Gedachten 1874-1875 V* (z.p, z.j.) 371. Geciteerd in: J.W. Kirpestein, *Groen van Prinsterer als belijder van Kerk en Staat in de negentiende eeuw* (Leiden 1993) 92.

anderen een monopoliepositie.

Die monopoliepositie bleek heel sterk in de discussie die sedertdien is ontstaan over de vraag of een ambtenaar van de burgerlijke stand met een beroep op gewetensbezwaren mag weigeren een homohuwelijk te voltrekken. Die discussie draait om de verhouding tussen het gelijkheidsbeginsel in artikel 1 van de Grondwet en de vrijheid van godsdienst. Hoewel de regering na aanvankelijk verzet instemde met de mogelijkheid een beroep te doen op gewetensbezwaren bleef het verzet zowel in sommige kamerfracties als bij verschillende gemeenten voortduren. De vrijheid van godsdienst zou hier moeten wijken voor het gelijkheidsbeginsel. Als het gelijkheidsbeginsel aan de orde was zouden godsdienstige bezwaren buiten de orde zijn. Terwijl de essentie van vrijheid van godsdienst nu juist is het bieden van gelijke bescherming aan mensen met godsdienstige opvattingen die afwijken van die van de meerderheid. Zoals de essentie van de vrijheid van meningsuiting is opvattingen te mogen verkondigen die door de meerderheid worden afgewezen.

Dat het in deze zaak metterdaad gaat om het buiten de orde willen verklaren van bepaalde godsdienstige overtuigingen is extra duidelijk, omdat overheden in de praktijk geen keuze behoeven te maken tussen het gelijkheidsbeginsel en de vrijheid van godsdienst. Elke gemeente kan zonder problemen zorgen voor de aanwezigheid van ambtenaren die ook homohuwelijken willen voltrekken. De door de wet verlangde gelijke behandeling van mensen ongeacht hun seksuele gerichtheid komt nergens in de knel door erkenning van gewetensbezwaren bij individuele ambtenaren. Alleen zij die op grond van ideologische overwegingen ook van de burgers verlangen hun godsdienstige overtuiging ondergeschikt te maken aan die van de meerderheid hebben een probleem. Maar dat is een probleem dat zij alleen zelf kunnen oplossen.

Dit brengt mij tot een volgende conclusie, waarin het staatsrechtelijk principe van de scheiding van kerk en staat wordt onderscheiden van het politieke doel van een neutrale overheid. De essentie van de scheiding van kerk en staat is: een vrije kerk in een vrije staat. Streven naar een neutrale overheid is een politiek streven, gebaseerd op de gedachte dat overheidsbeleid gevoerd kan worden zonder dat godsdienstige of levensbeschouwelijke uitgangspunten een rol spelen.

Bescherming van de gezindheden

Groen van Prinsterer kwam voortdurend op voor de vrijheid van de hervormde gezindheid. Daar was ook, zoals we zagen, alle aanleiding toe. Maar, zo kreeg Groen te horen, er zijn meer godsdienstige gezindheden in Nederland. Hoe zit het met hun vrijheid? Of geldt uw opkomen voor de vrijheid van de kerk alleen voor de Hervormde Kerk?

Groen kon over zulke vragen boos worden. Alleen al de vraag of hij herstel verlangde van de Hervormde Kerk als heersende godsdienst vond hij getuigen van een beledigende veronderstelling van kwade trouw. Aan een mede-kamerlid liet hij weten: 'Sedert jaren heb ik getoond dat een dergelijk verwijt onverdiend is. Bij alle gelegenheid trad ik voor de rechten van andersdenkenden in de bres. Niet alleen voor andersdenkenden in de Hervormde Kerk, ook voor mijn rooms-katholieke landgenoten. Wie heeft met meer warmte hun rechten tegen vrijzinnige aanmatigheden op meer dan één terrein zonder omwegen erkend?'⁶ Bij anderen gelegenheden noemde hij niet alleen de rooms-katholieken maar ook de joodse landgenoten.

Groen was zeer overtuigd van de noodzaak van een grondwetsherziening in christelijke zin. 'Maar', zei hij in 1866, 'zelfs bij een eventuele grondwetsherziening zouden wij verbreking van de gelijkstelling der gezindheden noodlottig achten.'⁷

Deze benadering van Groen had alles te maken met zijn standpunt, dat de overheid zich verre had te houden van interne kerkelijke zaken. Maar Groen wilde die bescherming niet reserveren voor zijn eigen Hervormde Kerk, maar even goed voor andere godsdienstige gezindheden. Omdat hij ervan overtuigd was, dat in de publieke samenleving alle gezindheden recht hebben op gelijke bescherming.

Dat laatste is en wordt door protestantse christenen niet altijd aanvaard. In de Nederlandse geloofsbelijdenis komt een artikel 36 voor, waaruit ten onrechte wel wordt afgeleid dat het tot de taak van de overheid behoort het belijders van andere godsdiensten moeilijk te maken. Tegen die achtergrond is het interessant het antwoord van Groen te horen op de vraag wat de staat tegenover de kerk heeft te doen. Groen reageerde als volgt: waken voor het eigen recht van de kerk en voor de rechten van de gezindheden onderling.

6 Van Prinsterer, *Grondwetsherziening en eensgezindheid* (Amsterdam 1849) 410. Geciteerd in: C. Veenhof, *De Reformatie* 183 (Goes 1937) 126.

7 Van Prinsterer, *Nederlandsche gedachten* III (z.p., z.j.) 293-294. Geciteerd in: Veenhof, *De Reformatie*, 126.

Zorgen dat openlijke discussie hierover mogelijk is. Erop toezien dat de ene gezindheid de andere niet verdrukt. En als het waar zou zijn wat sommigen stelden, dat Rome meende zeggenschap te hebben over de staat, dan zou de staat hiertegen hebben te waken. Maar, voegde Groen eraan toe, de staat zou vooral ook moeten waken 'tegen mij en mijn vrienden, indien wij art. 36 der Hervormde geloofsbelijdenis niet met geestelijke maar met andere wapenen ten uitvoer leggen.'⁸

Deze stellingname van Groen herinnert aan het optreden van Willem van Oranje die in zijn strijd voor onafhankelijkheid geïnspireerd werd door de geestelijke vrijheid voor ieder. Hij raakte daardoor op een gegeven moment in conflict met geestverwanten als Petrus Datheen, die van godsdienstvrijheid voor rooms-katholieken niet wilden weten. Oranje schreef toen aan Datheen dat de weg die deze wilde begaan wel ver verwijderd was van de eenvoud van het Evangelie, die een andere macht heeft dan die van het zwaard en die harten met andere middelen bekeert.

Groen van Prinsterer herinnerde aan deze geschiedenis in zijn Handboek voor de geschiedenis van het Vaderland. Hij schreef daarin: 'Steeds heeft Willem I recht en billijkheid ook jegens Roomschen geweld: uit staatkunde en uit plichtsgevoel [...] De kerk wordt niet met wapens gesticht; de waarheid niet voortgeplant door lichamelijk geweld. Die buiten zijn trachte men door het zwaard des Geestes en de vervulling van elke liefdeplicht te winnen.'⁹

Vrijheid van godsdienst

De situatie van vandaag verschilt sterk met die van 150 jaar geleden. Niet de verhouding Rome – Reformatie is nu actueel, maar de opkomst van andere godsdiensten, zoals de islam. Met een mengeling van vrees en afschuw wordt gewezen op fundamentalistische moslims, die een bedreiging vormen voor de veiligheid en die christenen in hun landen het leven onmogelijk willen maken.

Moderne liberalen tonen ineens een opmerkelijke belangstelling voor de preken van sommige imams. Zij wijzen erop, dat de vrijheid van godsdienst

8 Van Prinsterer, *Adviezen II* (Utrecht 1857) 247 e.v. Geciteerd in: J.W. Kirpestein, *Groen van Prinsterer als belijder van Kerk en Staat in de negentiende eeuw* (Leiden 1993) 92.

9 Van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (Middelharnis 1927) 165.

grenzen kent. Ook van heel andere zijde is de belangstelling voor dit thema weer opgeleefd. De SGP houdt de kiezers voor dat kerk en moskee niet op één lijn gesteld mogen worden.

Zo gezegd lijkt mij dat een open deur. In allerlei opzichten verschillen kerk en moskee van elkaar, principieel en in de praktijk. Maar dat is niet de vraag waar het in de politiek om gaat. Die actuele vraag is of de vrijheid van godsdienst ook moet gelden voor aanhangers van niet-christelijke godsdiensten zoals de islam. Onze Grondwet en internationale verdragen beantwoorden die vraag bevestigend. Of we het nu willen of niet, er is dus vrijheid van godsdienst in Nederland, ook voor moslims, hindoes en aanhangers van andere religies.

De Grondwet mag dan voor ieder bindend zijn, je mag het er gelukkig wel mee oneens zijn. Grondwetswijziging in christelijke zin is al sedert Groen van Prinsterer een ideaal van de christelijke politiek. Maar als het gaat om de vrijheid van godsdienst gaan de wegen van de SGP en de andere partijen uiteen. De SGP wil wel vrijheid van geweten voor ieder, maar geen vrijheid van godsdienst. Het verschil tussen beide lijkt subtiel, maar is wezenlijk. Nederlanders die lid zijn van de Hervormde Kerk hebben in de ogen van de SGP meer rechten in de publieke samenleving dan moslims en hindoes. Kerken mogen gebouwd worden, moskeeën niet. Christenen mogen hun geloof openlijk beleven, moslims alleen in de privésfeer.

Nu hebben we in de praktijk van SGP-ers niets te vrezen. Ze houden zich aan onze rechtsorde en aan de spelregels van de democratie. Maar wie wil waarschuwen tegen aantasting van de vrijheid van godsdienst in islamitische landen moet wel in eigen land pal staan voor die vrijheid, ook als het om niet-christenen gaat.

Wie de vrijheid van godsdienst ook voor anderen voluit erkent heeft ook recht van spreken als onder de vlag van die vrijheid zich misstanden voordoen. Vrijheid is immers geen vrijbrief voor aantasting van de rechtsorde.

Vrijheid van onderwijs

Een thema dat in onze tijd nog actueler lijkt dan de vrijheid van godsdienst is dat van de vrijheid van onderwijs. De voorstellen om op dit terrein tot wijzigingen te komen, rollen in de afgelopen verkiezingscampagne over elkaar heen. Ik denk aan het toezicht van de inspectie op het godsdienstonderwijs, de toelating van leerlingen tot bijzondere scholen en de mogelijkheid tot

Deze spotprent toont het onbegrip van de rooms-katholieken voor Groens Schoolstrijd. Uit: *De Nederlandsche Spectator*, 1867.

stichting van nieuwe, vooral islamitische scholen. Opmerkelijk is dat deze thema's vooral als politieke thema's en niet als problemen voor de scholen zelf aan de orde zijn. In de ogen van Groen van Prinsterer zou dat verre van vanzelfsprekend geweest zijn.

Groen heeft jarenlang geworsteld met het vraagstuk van het christelijk onderwijs. Als ideaal stelde hij dat aan alle leerlingen christelijk onderwijs gegeven zou worden. Daartoe koos hij aanvankelijk voor de openbare school, gesplitst in afzonderlijke scholen voor rooms-katholieken, orthodoxe protestanten en joden. In 1857 kwam hij echter tot de conclusie, dat dit geen reële mogelijkheid was. Hij schreef daarover, dat hij van lieverlede had geleerd wat vrijheid van onderwijs betekent. Sederdien maakte hij zich sterk voor christelijk bijzonder onderwijs naast openbaar onderwijs, met als uitgangspunt: bijzonder onderwijs regel, openbaar onderwijs uitzondering.

De kern van Groens onderwijsstrijd ging echter niet over de keuze tussen openbaar en bijzonder onderwijs maar over de verantwoordelijkheid van kerk en staat daarbij. Groen keerde zich voortdurend tegen de vanzelfsprekendheid waarmee aan de staat het primaat werd toegekend in publieke

zaken, waarbij de kerk werd beschouwd als een soort privaatrechtelijke organisatie. Nee, zei Groen, de kerk moet niet alleen erkend en beschermd worden als organisatie met eigen burgerlijke rechten maar ook als publiekrechtelijke corporatie. De in Nederland bestaande gezindheden zijn volgens Groen niet in de staat toegelaten maar hebben een eigen openbare positie. In die zin dragen staat en kerk beide verantwoordelijkheid op publiek terrein. Niet onder maar naast elkaar.

Deze benadering heeft gevolgen voor onder meer het denken over het onderwijs, dat Groen rekent tot de openbare instellingen, dus tot de publieke sector. De godsdienstige gezindheden hebben het recht mee te spreken over de inrichting van deze instellingen voor zover de godsdienst daarbij een rol speelt. Wie dit recht ontkent gaat volgens Groen uit van een absolute staat, die een eigen godsdienst heeft en wiens vrijgevigheid zich bepaalt tot het toelaten van hetgeen voor de staat niet hinderlijk is. Dan heb je een staat die de gezindheden duldt en op de door de staat bekostigde scholen die godsdienstige begrippen hanteert die de regering nuttig en onschadelijk vindt. De staat als opperschoolmeester dus.

Groen van Prinsterer leefde lang voor de onderwijsspecificatie van 1917. Wij kennen de vrijheid van onderwijs waar Groen uiteindelijk ook voor koos. De rol van de gezindheden is daarbij overgenomen door particuliere verenigingen en stichtingen, waarin ouders en geestverwanten samenwerken. Maar de discussie die Groen aankaartte is nog steeds actueel. Onderwijs heeft een grote publieke betekenis en dus draagt de overheid een belangrijke verantwoordelijkheid voor voldoende deugdelijk onderwijs. Maar het doen geven van onderwijs is primair oudertaak. Het feit dat de overheid het onderwijs bekostigt, geeft haar nog niet het recht te bepalen wat zij goed vindt voor de leerlingen.

Deugdelijk onderwijs geven betekent wel kennis bijbrengen over de verschillende godsdiensten in ons land, maar het is aan de scholen te bepalen hoe in de les over deze godsdiensten gesproken zal worden. De multireligieuze samenleving is een feit, jongeren moeten al vroeg leren daarin de weg te vinden, maar welk kompas daarbij gehanteerd wordt is een zaak van de school en de ouders.

Het pleidooi van staatssecretaris Nijs om de vorming van samenwerkingsscholen te bevorderen omdat dat zo goed zou zijn voor het onderlinge begrip en de integratie is een vorm van bevoogding van ouders en een moderne variant van het oude liberale adagium: onverdeeld naar de openbare school.

Voor al onder de paarse kabinetten hebben de christelijke partijen veel strijd gevoerd tegen aantasting van de vrijheid van onderwijs. Er is weinig fantasie voor nodig om te beseffen dat ook in de toekomst deze vrijheid niet onomstreden zal zijn. De christelijke partijen zullen dan ongetwijfeld opnieuw samen optrekken. Maar hier ligt wel een probleem. In haar verkiezingsprogram zegt de SGP dat de openbare school met de Bijbel het ideaal is dat de partij voor ogen staat. Letterlijk heet het dan: 'Omdat Nederland ver van dat ideaal vandaan is, is een tweede keus nodig, namelijk een protestants-christelijke of reformatorische zuil in onderwijsland.'

Hierin vinden we iets terug van het aanvankelijke standpunt van Groen: van overheidswege gegeven christelijk onderwijs. Een standpunt waarvan hij van lieverlede geleerd had afstand te nemen.

We doen er goed aan niet terug te willen naar de jonge Groen van Prinsterer maar voort te gaan in de lijn die hij sedert 1857 heeft uitgezet. De ouders zijn verantwoordelijk voor opvoeding en onderwijs van hun kinderen. Die verantwoordelijkheid kan geen overheid overnemen. Vrijheid van onderwijs is daarom een principiële zaak. Voor voorstanders van christelijk onderwijs. Maar even goed voor voorstanders van andere richtingen van onderwijs. Vrijheid van onderwijs en vrijheid van godsdienst zijn onlosmakelijk aan elkaar verbonden.

Daarom kom ik tot mijn laatste conclusie: wie de vrijheden van godsdienst en van onderwijs wil reserveren voor eigen en verwante groeperingen kan zich noch op Groen van Prinsterer noch op de christelijke leer beroepen.

Vrijheid om te dienen

Als voor nazaten van Groen de vrijheidsrechten voor alle burgers zo centraal staan, dreigen zij dan niet via een omweg toch in liberaal vaarwater terecht te komen? Immers, liberalen – in welke partij zij ook zitten – vormen bij uitstek de partij voor vrije burgers.

Thorbecke en zijn nazaten zouden het willen! Maar zo gemakkelijk was Groen van Prinsterer niet in een vakje in te delen. Hij ging terug naar de beginselen achter de termen en zijn nazaten willen hem daarin volgen. Liberalen in allerlei soorten laten zich uiteindelijk leiden door de mens, zijn belangen, zijn ideeën. De christelijke politiek wil eerst luisteren naar God, naar Zijn wil voor mens en samenleving.

Liberalen stellen de mens zo centraal, dat ze hem vooral willen vrijwaren van als knellend ervaren banden, van wie deze ook afkomstig mogen

zijn. Godsdienst is een privézaak, waarvoor je kunt kiezen, maar waarmee je een ander niet lastig valt. Een bekend adagium is dat de vrijheid van de één eindigt waar zij de vrijheid van een ander belemmert of in de weg zit. De mens is in die gedachtegang autonoom zolang hij de autonomie van anderen maar niet aantast. Autonome mensen bepalen dan zelf hoe zij met elkaar samenleven. De overheid moet daar niet met formele regels tussen komen. Wie genoeg heeft van het leven moet er uit kunnen stappen, en wel op een menswaardige manier.

De Bijbel weet ook van knellende banden waarvan de mens bevrijd moet worden, namelijk die van de zonde. De vrije mens die daarvan geen slaaf is, weet zich geroepen tot dienst aan God en de medemens.

Vrijheid van godsdienst is voor Groen van Prinsterer dan ook in de eerste plaats de vrijheid om God te dienen zoals de Bijbel dat vraagt. De kerk moest vrij zijn om het Evangelie te verkondigen. Voor hervormden en gereformeerden. Maar hij voegde eraan toe dat dit ook gold voor iedere andere gezindte. Niet vanwege een gewenste ongeïnteresseerdheid van de overheid naar de waarheidsvraag maar vanwege de beperkte bevoegdheid van de overheid in geestelijke zaken.

Christenen en liberalen beroepen zich beiden op de geestelijke vrijheid. Maar omdat hun beginselen verschillen trekken zij er in de praktijk verschillende conclusies uit. Zo hoor je wel geluiden uit liberale kring om de vrijheid van onderwijs in te te perken, omdat het gebruik ervan door islamitische ouders schadelijk zou zijn voor hun integratie in onze godsdienstloze samenleving. Als christen zeg ik ook dat allochtonen volwaardig moeten deelnemen aan de Nederlandse samenleving en zich net als iedere Nederlander moeten houden aan de Nederlandse rechtsorde, maar ik wil met Groen van Prinsterer opkomen voor de geestelijke vrijheid van alle staatsburgers en dus niet tornen aan de geestelijke vrijheid van bepaalde groepen.

Dit artikel gaat over het verleden en het heden. Over een man uit de negentiende eeuw, waarvan de meeste mensen toen dachten dat hij zich in een politiek geïsoleerde positie bevond. Zijn opvattingen waren buiten de orde. Nu weten we dat hij de grondlegger is geworden van de eerste echte politieke partij in Nederland en dat zijn ideeën nog steeds de aandacht trekken, onder meer van historici en politici.

Vraagstukken waar hij mee worstelde en waarin hij tot conclusies kwam blijken in onze tijd soms verrassend actueel te zijn. Ik ben ervan overtuigd dat we bij de bestudering daarvan niet zonder schade voorbij kunnen gaan aan het werk van Groen van Prinsterer.